

TIDSSKRIFT OM
JØDISK LIV,
ISRAEL
OG MELLEMLØSTEN

Udsyn

NR. 4/DECEMBER 1999 • 14. ÅRGANG

INDHOLD

Forside: Dobbeltportræt af Sigismund Daniel (1837-94) og Eduard Daniel (1838-1921) Jacobson. Malet af den danske maler C. Bønecke, 1840. Billedet er gengivet i den nyligt udkomne bog *Dansk-jødisk kunst - Jøder i dansk kunst* (red. Miriam Gelfer-Jørgensen). Tak til forlaget Rhodos for tilladelse til brug af billedet. (Foto: Ole Woldby)

Den sidste jøde på Kreta

Vilhjálmur Vilhjálmsson søgte efter Kretas jødiske historie, og fandt en synagoge, Nicholas Stavroulakis og lidt god mad. . . . .

3

Perverteret musik eller perverteret samfund?

AF TOM BRYDER

For nazisterne var al nytænkning i musikken en del af det jødiske verdenskomplot. . . . .

11

Jidpop for gojim

Morten Thing interviewer Channe Nussbaum om klezmer idag. . . . .

18

Fremad, aldrig glemme

KOMMENTAR AF STIG DALAGER

21

Frihedskamp og lampeolie

AF SARA KVIAT

Om makkabæernes mange ansigter i moderne historieskrivning. . . . .

24

NYE TONER I JØDISK LITTERATUR:

Hvem skal definere Israels virkelighed?

Det er på tide at se videre end de mest kendte israelske forfattere, hævder Jacob Feldt. . . . .

28

Påtrængende

AF SARA KVIAT

Debutanten Englander skriver noveller om ortodokse jøder - i en helt ny toneart. . . . .

32

En flygtning indhentes af sin skæbne

AF TINE BACH

Ny slægtsroman af Gina Nahai åbner døren til et fantastisk persisk-jødisk univers. . . . .

34

Hvem skrev Dødehavsrullerne?

AF SØREN HOLST

Måske var de blot et righoldigt jødisk bibliotek og ikke tekster fra en særlig sekt. . . . .

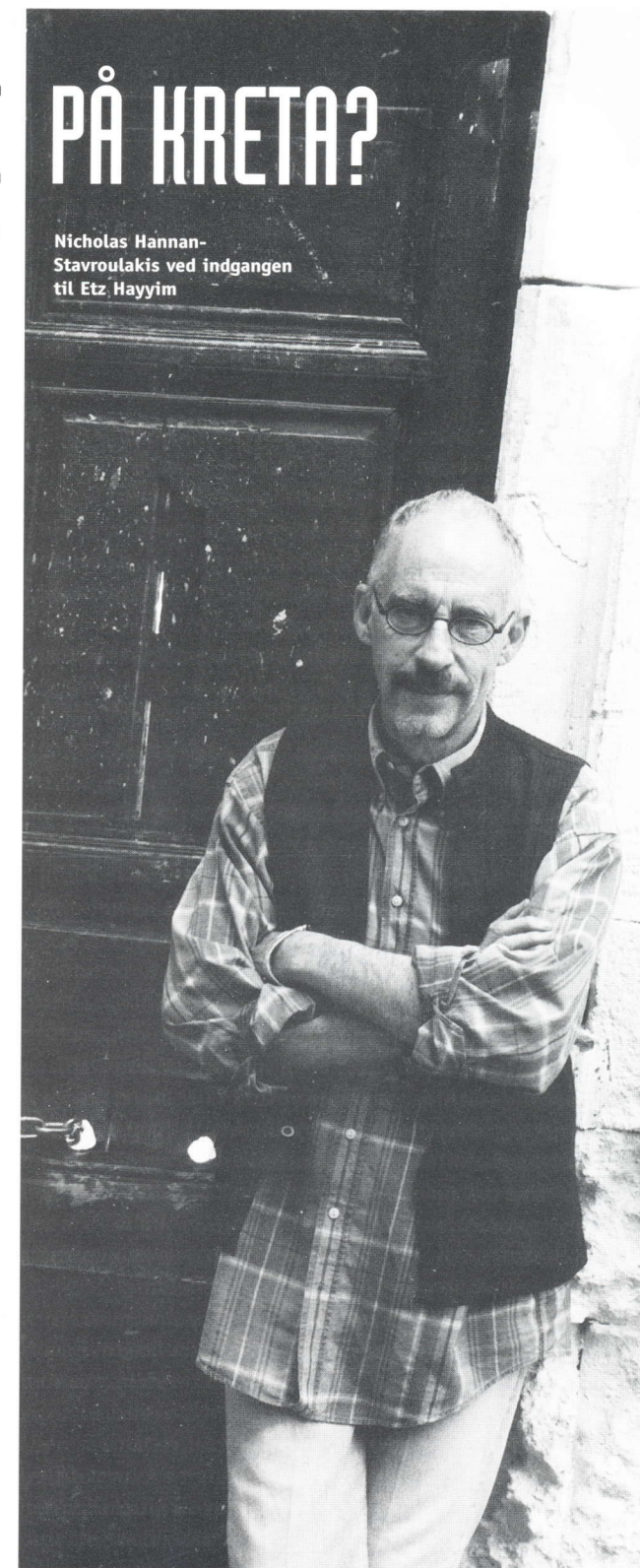
37

AF VILHJÅLMUR ÖRN VILHJÅLMSSON

DEN SIDSTE JØDE PÅ KRETA?

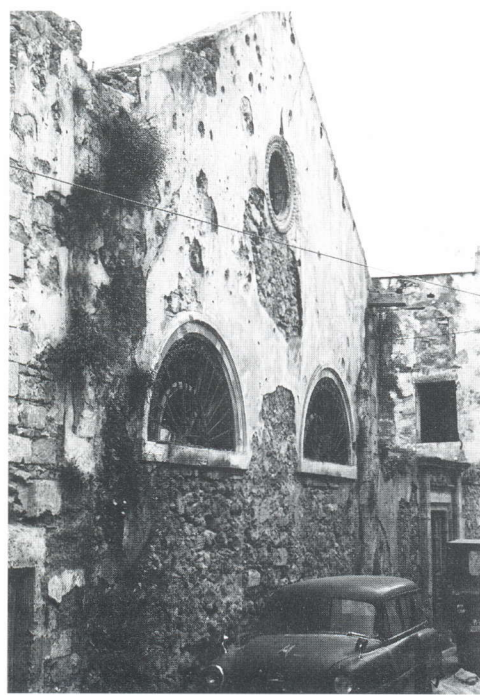
Nicholas Hannan-Stavroulakis ved indgangen til Etz Hayyim

I sin fortsatte serie om verdens ø-jøder er Vilhjålmur på jagt efter Kretas jødiske sjæl. Igennem århundrederne blomstrede det jødiske liv på Kreta - nu har den sidste jøde på øen givet den gamle synagoge nyt liv.

Umiddelbart lyder det ganske almindelige græske efternavn Stavroulakis ikke jødisk. Nicholas Hannan-Stavroulakis er ikke desto mindre en af Grækenlands jøder og dertil en meget interessant mand. Stavroulakis har med sit omfattende forfatterskab og sin kunst og lærdom, skabt en renæssance og interesse for den svindende græske jødedom. Som søn af en græsk-ortodoks far og en græsk-jødisk mor levede han isoleret fra jødedommen ind i sine voksne år. I de seneste årtier har nok ingen græsk jøde gjort mere for at fremme jødisk kultur og historie i Grækenland og udlandet. Stavroulakis' forfatterskab omfatter bøger om jøderne i Thessaloniki, bøger om græsk-jødisk historie, om synagogerne i Grækenland, jødisk kunst og jødisk klæde-
dragt i Grækenland og Tyrkiet, samt bøger om græsk-jødisk kogekunst. Han har desuden illustreret både sine egne og andres bøger. Stavroulakis blev uddannet som historiker i England og USA, og er blandt andet ekspert i osmannisk

Etz Hayyim - før sin genopstandelse

kunst, som han har undervist i ved universiteter i Israel. Arkæologisk virksomhed er der også blevet tid til. Stavroulakis har udgravet den tyske ridderordenskirke Sancta Maria Allemana i Jerusalem, hvis ruiner i dag er rammen om en lille offentlig have. I de senere år har han arbejdet med bygningsbevaring i Tyrkiet og helliger sig nu sin billedkunst på sin hjemø, Kreta. Stavroulakis var foregangsmand for opbygningen af det jødiske museum i Athen og dets direktør i en årrække.

Etz Hayyim

I september 1998 skulle jeg mødes med Stavroulakis på Kreta. Han ville vise mig sit nyeste projekt, nemlig restaureringen af den gamle Etz Hayyim synagoge i øens næststørste by, Hania (også kendt som Chania eller Canea).

Jeg opdagede synagogen første gang i foråret 1986, da jeg rejste Kreta rundt. Det tog mig et par timer at finde synagogen, som lå skjult inderst i en labyrinth af små gader i byens ældste bydel, nærmere betegnet i Kondylakigade nr. 20. Det jeg fandt, var de sørgelige rester af en facade, som afskærmede ruiner i forfald. Besøget i 1986 gjorde et dybt indtryk, og specielt den kendsgerning at ingen i byen så ud til at kende noget til synagogen, ikke engang eksperterne på byens arkæologiske museum, som hellere end gerne ville vise mig rundt i øens minoiske arv. Jeg fik den fornemmelse, at man helst ikke ville tale om jøderne. Folk, som jeg spurgte, kiggede den anden vej, eller begyndte at tale om noget andet. En ældre restauratør på havnen i Hania, som en gang havde været dansk gift og bosat i Roskilde, kunne fortælle mig om de jøder han huskede. De fattige beboere i Kondylakigade fortalte, at bygningen var blevet bombet af tyskerne og at jøder førhen havde boet i de omkringliggende huse, og at de alle var blevet ført bort af tyskerne.

Synagogen levede hele tiden i min hukommelse, og med det dårlige danske vejr som en undskyldning foreslog jeg familien, at vi skulle tage en uges tur til Kreta. Synagogen var den virkelige årsag til at jeg syntes, at Hania var billig og hotellejlighederne yderst børnevenlige. Lige inden havde jeg erfaret at der var påbegyndt en omfattende restau-

tering af synagogen ved hjælp af midler fra internationale fonde. Det tog mig igen nogen tid at finde den smalle Kondylakigade. Hania og omgivelser er, efter de senere års skandinaviske turistinvasion, næsten ikke til at genkende. Næsten alle bygninger er forvandlet til restauranter og souvenirbutikker. Kondylakigade er ingen undtagelse. De fattige er væk. Den venetianske ruin ved siden af synagogen var nu en elegant kulisserestaurant kaldet Synagoge, hvor man serverede de traditionelle græske retter som gyros og souvlaki pitta, som en usmagelig modsætning til restaurantens navn og bygningen ved siden af.

Jeg havde set referencer til hr. Stavroulakis som museumsleder emeritus fra Athen, og regnede derfor med at møde en distingveret ældre herre, som nød sit otium i Hania. I stedet for en lille sortklædt herre mødte jeg en relativt ung og høj mand i 50'erne med blå øjne, afslappet klædt i fodformede sko. Der røg stereotypen sig en tur. Den foreløbigt sidste jøde i Hania lignede en af mine gamle gymnasielærere. Kald mig Nikos, sagde Stavroulakis, og så begyndte ellers en rundvisning uden lige.

Stavroulakis tydede inskriptionen på overliggeren over døren til synagogegården: "Velsignede er de, som træder herind". En trekantet tympanon over døren var faldet ned ved bombningen i 1941, men den blev reddet af naboerne og samlet i et hjørne, hvor Stavroulakis fandt den under affald og murbrokker. Ved arbejdet havde man fundet flere vigtige bygningsdetaljer, såsom dørøverliggerer med inskriptioner, som stammer tilbage til 1700-tallet. Synagogebygningen var oprindeligt en lille romersk-katolsk kirke fra 14-1500-tallet, men i miden af 1600-årene blev den overdraget til jøderne af tyrkerne. I det gamle venetianske kirkerum, som er meget ombygget, kunne jeg, trods store ødelæggelser se, hvor Tora-skabet og bimah havde stået.

Hovedindgangen var på bygningens nordside. Over hoveddøren kunne man læse: "Du tænder min lampe, O velsignede Herre, min Konge, der bortjager mørket". Syd for synagogerummet, i en lille baggård, var der blevet fundet et hvælvet rum og en mikveh, et rituelt bad, som var fyldt op med brokkerne fra tyskernes bombning i 1941. En

kilde, som var blevet lukket, fordi den tidligere oversvømmede naboejendomme, leverede nu det klareste vand, som kastede et blåligt skær inde i den lille kælder. Over det rituelle bad gik vi op til kvindernes afsnit, som man også kunne gå op til fra synagogens nordlige forgård. Igennem en stor afskærmet buet åbning øverst på synagogens vestlige væg havde kvinderne fulgt med i gudstjenesten. I den nordlige forgård var der et lille rum, som havde fungeret som en Torah-skole og en anden lille bygning, som var synagobetjentens hus. Gårdene var brolagt med små strandsten. Under restaureringen fandt man en gravsten over en vis Hillel Eskenazi, en kabbalist, der døde i Hania i 1710. Om Eskenazi blev begravet i gården er uvist. Gravstenen kunne også stamme fra Hantias jødiske begravelsesplads, som lå umiddelbart uden for bymurene, men som blev fuldstændigt ødelagt efter anden verdenskrig ved opførelsen af en kommuneskole.

Midt i byggerodet så det hele meget uoverskueligt ud, men Stavroulakis forsikrede mig, at arbejdet ville blive fuldt endt i 1999.

En lang historie

Der har boet jøder på Kreta i mindst 2300 år. Kreta er muligvis identisk med det bibelske Chaptor. Tacitus påstod, at jøderne faktisk var Kretensere og at deres oprindelige navn var Idænere, det vil sige dem som kom fra bjerget Ida, som er Kretas højeste bjerg. Denne forklaring har muligvis sit udgangspunkt i fortællinger og sagn om, at nogle stammer i Palæstina var Kretensere, der flygtede da grækerne invaderede Kreta. Blandt Kong Davids livvagter var der Chethiterne, som kunne have stammet fra Kreta. Jøderne på Kreta bliver først nævnt i 2. Makkabæerbog, og der ser ud til at have været en menighed i byen Gortys (Gortyna). Dette var en vigtig by i hellenistisk tid, som tiltrak købmænd og lærde fra Alexandria. Derfor er det sandsynligt, at de første jøder på Kreta delvist stammede fra Egypten. En 2000 år gammel inskription på øen Delos nævner et samaritansk samfund i Knossos, ved nutidens Herakleion. Det sandsynliggør også, at der var jøder tilstede. I år 67 før vor tids-

En Romaniotes-familie fra Kondylaki-gaden, ca. 1900

Joseph Del Medigo. Gravering fra 1629

regning, besatte romerne Kreta og øen blev underlagt kolonien Cyrenacia (Libyen). Kretensiske jøder skulle efter sigende også have været tilstede da Sankt Peter talte i tunger. Forfatteren Philo fra Alexandria skriver om en stor jødisk menighed på Kreta og Josephus skriver også om de kretensiske jøder. Selv indgik han i Rom et ægteskab med en kvinde tilhørende en førende jødisk familie fra det vestlige Kreta. I det Nye testamente findes der oplysninger om kretensiske jøder, der boede i Jerusalem. Ganske få inskriptioner og levn fra Romertiden, som vedrører jøder på Kreta er fundet ved arkæologiske udgravninger. I Kassanoi 25 km syd for hovedstaden Herakleion findes stedet Evraoi, eller Hebræerne. Navnet kunne tyde på en jødisk begravelsesplads.

Kreta forblev en del af det østromerske rige, og under kejser Theodosios (408-450) blev Kretas jøder forfulgt som aldrig før. I disse svære år satte de kretensiske jøder deres lid til en falsk Messias, rabbineren Moses, som dukkede op på Kreta i år 430. Han lovede at bringe jøderne i sikkerhed til det Hellige Land og overbeviste jøderne om, at han var den samme Moses, som forud havde ledt jøderne over det Røde Hav. Jøderne fulgte Moses i et og alt, og i 440 kastede de sig i havet fra en klippe. Ifølge historikeren Sokrates, som fortæller denne historie, så de kristne skrækslagne til, da jøderne forsvandt over klippen. De jøder, der ikke døde i springet fra klippen med Moses, konverterede i massevis. Om der var jøder, der konverterede på grund af skam og forfølgelse, ved vi ikke, men jøderne bliver i hvert fald ikke nævnt i de følgende århundreder i beretninger om Kreta.

I 823 invaderede maurer fra Andalusien øen, og byggede en befæstet by omgivet af en meget dyb voldgrav (khandak) som byen, Candia, fik sin navn fra. Maurerne stiftede et Emirats, som var deres base for angrebstogter mod Athen og Thessaloniki. Kort efter grækernes generobring af øen i 961 dukker jøderne igen op i kilderne. Venetianerne købte Kreta i 1204 ved opdelingen af Konstantinopel. De udplyndrede øen, og undertrykte både jøderne og de kristne grækere, som de anså for at være hedninge. Jøderne, som nød visse rettigheder indenfor handel og industri, blev for-

vist til at bo i ghettoen, zudeccha, og fra og med 1250 skulle de ikke alene bære et jødemærke på deres tøj, men også mærke deres huse. Dette tyder på, at jøder drev handel uden for ghettoen. Rabbi Baruch ben Isaac gjorde ophold i Candia på vej til Jerusalem i 1228 og forfærdedes så meget over sædernes forfald, at han skrev "Takkanoth Candia" for at afhjælpe den kretensiske jødedomssituation. I 1364 rejste øens beboere sig i et oprør og var tæt på at styrte venetianerne. I kølvandet på det mislykkede oprør blev jøderne forfulgt af de græsk-ortodokse kretensere, og i byen Kastel Nouvo blev alle jøder dræbt.

Eksport af ost, vin og lærde mænd

Antallet af jøder voksede meget efter 1391, da flygtninge fra Spanien bosatte sig i Candia, nutidens Herakleion. I 1481 rapporterer en besøgende om 600 jødiske familier i Candia og fire synagoger: "Den Store", "Kohanim", "Ashkenazim" og "Den Høje". Byen tog igen imod et stort antal jøder fra Spanien og Portugal efter 1492. Der findes meget få bevarede kilder fra 1400-tallet, som beretter om menighederne i Hania og Rethymnon. Derimod berettes der om de mange jødiske bønder, som producerede kosher oste og vine til eksport. Efterhånden blev jødernes aktivitet på landet også underlagt love, som begrænsede deres aktivitet. I 1423 vedtog venetianerne en lov, som forbød jøder at købe land. De, der var landejere, skulle aflevere ejendommen indenfor to år.

Efter at Konstantinopel blev erobret af tyrkerne i 1453, flygtede endnu flere jøder til Kreta og samtidigt blev forfølgelser hyppigere. Nyheder om de gode forhold, som jøderne levede under i det osmanniske rige, faldt ikke i god jord hos grækerne, som opfattede jøderne som forrædere. Rygter om at jøder havde skjult tyrkere i Candia i 1538 førte næsten til udslettelsen af byens jøder. Reddet af venetianske tropper besluttede man at afholde en ekstraordinær Purim for at fejre redningen.

Til trods for jødernes vigtige rolle i eksporthandelen fra Kreta, såsom i sukkerhandelen, var de fleste af Kretas jøder håndværkere, skræddere, skomagere, bagere, silkevævere og

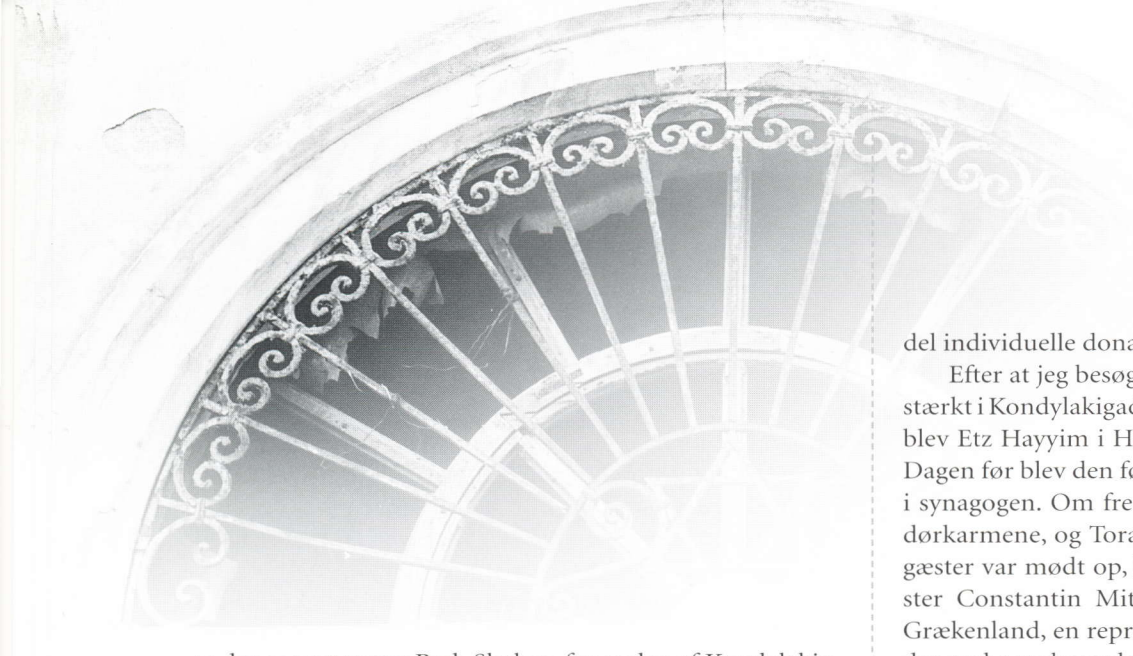
farvere. En af de byrder, som blev pålagt jøderne på Kreta, var at påtage sig bøddelrollen. Blandt jøderne var der også talrige jurister, læger og skrivere. Mange kendte talmudister, historikere og filosoffer stammede fra øen.

Indskrænkningerne til trods nød jøderne på Kreta også godt af de venetianske kontakter, og i 1500-årene rejste jøder udenlands for at studere på universiteter i byer som Padua og Mantua. Kretensiske jødiske familier med stærk tilknytning til Italien, leverede kendte læger, videnskabsfolk og rabbinere. En af de mest kendte familier var del Medigo. Rabbineren Joseph del Medigo (f. 1591) fra Candia var en af de mest berømte jøder i 1600-tallet. For sin uddannelse rejste han således til Padua, Venedig, Cairo, Konstantinopel og Litauen. Han blev senere rabbiner i Hamborg og Glückstadt, og fra 1626-1629 i Amsterdam, hvor hans bøger, som blev forbudt, senere gjorde et stort indtryk på en vis Baruch Benedict de Spinoza. Del Medigo døde i Prag i 1655.

Det tog tyrkerne det meste af 1600-tallet at erobre Kreta. Den vestlige del og Hania faldt i 1649, men venetianerne gav ikke op på østkreta før end i 1669, da Candia faldt. Den tyrkiske besættelse gav jøderne på Kreta en større frihed, end de havde kendt til tidligere under venetianerne. Hantias jøder fik nu lov til at forlade ghettoen, som oprindeligt lå uden for murene og bosatte sig i den venetianske bydel omkring havnen. Handelen blomstrede. Nu åbnedes der kontakter til nye markeder og til andre jødiske samfund, f.eks. i Izmir, Alexandria og Bengazi. De græsk-jødiske familier på Kreta fik efterhånden nye efternavne, som afspejler disse kontakter, såsom Constantini (fra Constantin i Nordafrika), Minervo (fra Alexandria) eller Mizrahi (fra Izmir), mens andre navne kom til med ashkenaziske jøder fra nord. Jøderne på Kreta blev gradvist færre under det tyrkiske styre og deres kulturelle betydning mindskedes, fordi mange vigtige familier med stærke bånd til Italien forlod øen under det tyrkiske styre.

Adskillelsen mellem græsktalende jøder, Romaniotes, og de spansk- eller spanyaltalende sefarder gjorde sig også gældende på Kreta. I Hania var Etz Hayyim de græsktalende jødernes synagoge, mens de spanske jøder i Hania, kaldet Haniotes, brug-

te den meget større Beth Shalom for enden af Kondylakigade. Beth Shalom blev jævnet med jorden af tyskerne i 1941. Som god skik byder, talte de forskellige grupper mindst muligt med hinanden og ægteskab mellem medlemmer af de to menigheder i Kondylakigade kunne ikke komme på tale.

Da Kreta blev en selvstændig republik i slutningen af forrige århundrede, sad der mange jøder i øens parlament. Da øen blev annekteret af det græske kongerige i 1913, voksede den jødiske emigration, og i 1941 var der kun 364 jøder tilbage i Hania, 1 i Rethymnon og 7 i Herakleion.

Tyskerne besatte Kreta i 1941. Deres grusomhed på Kreta var stor, præget af hævnaktioner mod den hårde modstand som kretenserne ydede. Alle beboerne i landsbyen Kandanos, i nærheden af Hania, blev udsløjet. Strategisk var Kreta egentlig ikke så vigtig for Tyskerne. Deres interesse i Kreta skyldtes blandt andet øens fantastiske appelsiner, som blev snuppet til fremstilling af den nazistiske læskedrik Fanta. Mange jøder søgte tilflugt i bjergene, men i 1944 blev de fleste kretensiske jøder indfanget og fængslet i Herakleion. De blev sammen med 600 græske og italienske fanger bragt om bord på skibet Danae og sejlet ud på rum sø. Danae blev sænket ud for øen Melos natten til den 6. juni 1944. Der var ingen overlevende. Det blev længe antaget, at tyskerne sænkede skibet, men nu er de fleste forskere enige om, at skibet blev sænket af de allieredes bomber.

Genindvielse i skyggen af antisemitisme

Synagogeprojektet i Hania er blevet til virkelighed efter at den amerikanske organisation World Monument Watch optog bygningen på sin liste i 1996. Med støtte fra blandt andet Rothschild fonden, Ronald Lauder fonden og en hel

del individuelle donationer, fungerer Etz Hayyim nu igen.

Efter at jeg besøgte Hania i 1998 må tingene have gået stærkt i Kondylakigade nr. 20. Søndag den 10. oktober 1999 blev Etz Hayyim i Hania genindviet med pomp og pragt. Dagen før blev den første Shabbatbøn siden 1944 fremført i synagogen. Om fredagen var mezuzot blevet fæstnet på dørkarmene, og Torarullen placeret i skabet. Prominente gæster var mødt op, heriblandt forhenværende statsminister Constantin Mitsotakis, den israelske ambassadør i Grækenland, en repræsentant fra Yad Vashem i Jerusalem, den tyske ambassadør i Athen, den græske kirkes overhoved, samt repræsentanter fra forskellige internationale grupper.

Men indvielsen fandt sted i en noget underlig atmosfære. Både guvernøren Katsanevakis og ærkebiskoppen i Hania havde offentligt modsat sig synagogens genindvielse. Guvernøren har udtalt, at han ikke ønsker at jøder skal bede i Hania. Hans argument er, at der ikke bør jøder i Hania. Nogle præster i området udtalte sig offentligt om de farer, som fulgte med synagogen. De henviste til Zion Ældstes Protokoller og talte om den zionistiske kapital, som strømmede til Kreta.

Stavroulakis' projekt er yderst spændende. Hans mål er at Etz Hayyim i Hania skal være et mindesmærke for den blomstrende kretensiske jødedom, som blev udsløjet i 1944. Men Stavroulakis ser også en anden funktion: et levende samlingssted, hvor folk kan mødes tværkulturelt, til mindre seminarer og symposier, og således mindes det livlige jødiske samfund, som fandtes overalt i Grækenland inden Holocaust.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson er ph.d. i middelalderarkæologi. Han har været museumsinspektør ved Islands Nationalmuseum 1993-96. Han forsker nu i den officielle danske holdning til statsløse jøder 1933-1955, og i de mindst 22 statsløse jøder, som blev udleveret til den visse død af danske myndigheder under besættelsen.

Etz Hayyim synagogen har sin egen webside:

<http://www.etz-hayyim-hania.org>

Yderligere oplysninger om Stavroulakis kan læses og høres på:

<http://www.lenswork.com/camhi107.htm>